

Buhârî’de Haksızlık Anlayışı (Kitâbu’l-Mezâlim Örneği)

The Concept of Injustice in al-Bukhârî (The Case of Kitâb al-Mazâlim)

Mustafa ÖZTÜRK

Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı
Associate Professor, İstanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Theology, Department of Hadith
İstanbul, Turkey

mustafa.ozturk@izu.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-3787-2457>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Temmuz / July 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 22 Ekim / October 2021

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık / December 2021

Sayı / Issue: 27 Sayfa / Pages: 181-207

Atıf / Cite as: Öztürk, Mustafa “Buhârî’de Haksızlık Anlayışı (Kitâbu’l-Mezâlim Örneği) The Concept of Injustice in al-Bukhârî (The Case of Kitâb al-Mazâlim)”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Şırnak University Journal of Divinity Faculty 27 (December 2021), 181-207.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.974793>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Özet

Bu çalışmanın başlığına konu olan “haksızlık” tabiri, “bir şeyi kendisine ait olmayan yere koymak, o şeye hakkını vermemek” anlamındaki “zulüm” kavramına eş değer kullanılmıştır. Zira konu, Buhârî'nin *Sahih*'inde 46. bölüm olarak düzenlenen “Kitâbu'l-mezâlim” ekseninde ele alınmıştır. “Mezâlim” kelimesi, sözlükte “haksız yere ele geçirilmiş olan başkasına ait nesne,” “zulmen alındığına dair şikâyetçi olunan şey”, “mazlum hakkı” gibi anlamlara gelen “mazlime”nin çoğuludur. “Mazlime”, insanlar arasındaki genel hak ihlalini ifade etmekle birlikte, çoğul şekliyle (mezâlim), tarihi süreçte bazı özel mahkemelerin adı olarak da fonksiyon icra etmiştir. Ayrıca “Kitâbu'l-mezâlim” bölüm başlığı ve içerik itibarıyla aynı zamanda bir hadis kitabında bulunması yönüyle sadece Buhârî'nin *Sahih*'ine has bir orijinallik taşımaktadır. Üstelik konunun Buhârî gibi bölüm, bab başlığı ve hadislerin tertibine ayrı bir ihtimam gösteren bir âlimin eserinde yer alması, ilmî merakı özellikle celbetmiş ve tetkike medar olmasını zorunlu kılmıştır. Tetkikin sonucunda ise, “mezâlim”in içeriğinin sadece hukuka değil, aynı zamanda imâna, vicdâna, ahlâka ve fazilete yönelik boyutlarının olduğu görülmüştür. Nitekim Buhârî, henüz bölümün “Kısâsu'l-mezâlim” diye kaydedilen birinci babında buna dikkat çekmekte; babın başlığı dünyevî bir kısası çağırırsa da hemen altında zikredilen hadiste, hususiyle müminlerin dünya hayatında yaptıkları haksızlıklardan kaynaklı uhrevî hesaplaşma kastedilmektedir. Yine aynı minval üzere ikinci babda uhrevî hesap gününün tasviri kabilinden müminlerin hesabı kolay görülürken, şâhitlerin aleyhte şehâdetiyle “zâlimler olarak” vasıflanan kâfirlere ve münâfıklara lanet okunmaktadır. Ardından kaydedilen başlıklarda ve içeriklerde ise ahlâk ve fazilet merkezli davranışlarla birlikte insanın iç dünyasına ve ahirette hesap vermeye odaklı konular ön plana çıkarılmaktadır. Diğer taraftan bölümde, haksızlığa uğrayan mağdur kimsenin fırsat bulduğunda kendi eliyle hakkını geri alabilmesi yanında komşu haklarının ve kamu hukukunun çiğnenmemesi hususunda belli bir bilincin telkin edildiği görülür. Bazı başlıklarla da haksızlık gibi algılanacak olan bir kısım tasarrufların aslında haksızlık olmadığı mesajı verilir. “Kitâbu'l-mezâlim”, başlık ve hadislerin tertibiyle bütünsel değerlendirildiğinde hak ihlalleri konusunda -yukarıda da işaret ettiğimiz üzere- imânı, ahlâkı, fazîleti ve hukuku ilgilendiren çerçevesiyle şümüllü bir bakış açısı sunmaktadır. Buna göre ahirette Allah'ın huzurunda hesaba çekilmeye imân etmek; zihnen ve kalben hayrı ve şerri belirleyip ayrıştırmakta, ahlâk ve fazilet; söz konusu imânın davranış bilincine dönüşmesini ve bir hayat tarzı haline getirilmesini sağlamakta, hukuk ise nihai olarak koruyucu sistemiyle ihlalleri engellemektedir. Öte yandan imân, ahlâk ve faziletin ecri ve yaptırımı -dünya hayatına taalluk etmekle beraber- daha çok ahirete havale edilmiştir. Hukukun yaptırımı ve müeyyidesi ise oldukça dünyevidir. Ayrıca İslâmî anlayışta hukuk kurallarını içselleştirip onlara uymak, imân, ahlâk ve fazilet sahibi olmakla yakından ilgilidir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, Mezâlim, İmân, Ahlâk, Fazilet, Hukuk.

Abstract

The term “injustice”, which is the title of this article, is used as equivalent to the concept of “oppression”, which means “placing something in a place that is not appropriate for it, or not giving it its due.” The topic of this article has been dealt with on the axis of “Kitâb al-Mazâlim”, which is the 46th chapter in al-Bukhari’s Sahih. The word “Mazâlim” is lexically the plural form of “maẓlima” which means “the object belonging to someone else that has been wrongfully seized”, “something that is claimed to have been taken with persecution” and “the rights of the oppressed” Even though “maẓlima” refers to the general violation of rights among people, its plural form (mazâlim) has also functioned as the name of some special law courts in the historical process. In addition, “Kitâb al-mazâlim” has originality unique to *Bukhârî’s Sahih* in terms of content and serving as a chapter title, as well as being in a hadith book. Moreover, the fact that this subject is included in the work of a scholar like al-Bukhari, who pays special attention to the arrangement of chapters, sections and organization of the hadiths, especially attracted scholarly interest and made it necessary to be an object of study. The results of the study have shown that the content of “mazâlim” has dimensions not only related to law, but also to faith, conscience, morality and virtue. In fact, al-Bukhari draws attention to this matter at this chapter’s first section (bâb) titled as “Qişâş al-Mazâlim.” Even though the title evokes the meaning of worldly retaliation, the hadith just below the title refers to the otherworldly retribution, especially for the injustices committed by the believers in their worldly life. In like manner in the second section (bâb) of the chapter, where the day of reckoning is portrayed, believers account for their deeds easily, while unbelievers and hypocrites, who are characterized as “tyrants” by the testimony of the witnesses, are cursed. In some titles and content recorded afterwards, attitudes and behaviours based on morality and virtue are highlighted. In the remainder of the chapter, the topics and content focused on the people’s inner worlds and accountability in the hereafter stand out. Furthermore, in the same chapter, a certain level of awareness is inculcated regarding the issue of respecting the rights of neighbours and public law, as well as the fact that the person who has been wronged can take his right back with his own hand whenever he has the opportunity. Under some headings, the message that some transactions perceived as unfair are not actually unfair is given. When “Kitâb al-Mazâlim” is studied holistically together with the title and the order of the hadiths, it offers a complete perspective on violations of rights, as mentioned above, with its dimensions related to faith, morality, virtue and law. Accordingly, believing in being held to account before Allah in the Hereafter helps to identify and distinguish the good and the bad, both mentally and in the heart; morality and virtue ensure that the faith in question is transformed into behavioral consciousness and turned into a lifestyle; and the law, ultimately prevents violations with its protective system. On the other side, the reward and sanction of faith, morality and virtue -although it is also related to the life of this world- are mostly left to the hereafter. The sanction and punishment of the law is quite mundane. In addition, internalizing and obeying the rules of law in Islamic understanding is closely related to having faith, morality and virtue.

Keywords: Hadith, Bukhârî, Mazâlim, Faith, Morality, Virtue, Law.

Giriş

Buhârî'nin genelde *Sahih*'i özelde *Sahih*'inin bab başlıkları üzerine pek çok klasik eserin yazıldığı malumdur.¹ Bununla birlikte günümüzde *Sahih*'in bölümleri çerçevesinde bab başlıklarına ve muhtevalarına odaklı çalışmaların azımsanamayacak bir yekûn teşkil ettiği görülür.² Öyle ki, hadis külliyyatındaki herhangi bir esere yönelik benzer mesâîlerin gerek klasik çalışmalar arasında gerekse günümüzde bu denli yapıldığı vaki değildir. Zira Buhârî, sadece belli nitelikteki sahih hadisleri kitabına almanın yanında döneminin itikâdî, amelî, ahlâkî meselelerini, kendisine ait eleştiri ve metodik tercihlerini, bölüm ve bölüm içerisindeki konu başlıklarına yansıtma hususunda diğer musanniflerden oldukça ilerdedir.³ Hatta Buhârî eserinde başka musanniflerde bulunmayan ilklere de imza atmıştır. Mesela onun haber-i âhâdın bilgi değerine yönelik “Kitâbu ahbârî'l-âhâd”ı, söz konusu ilklerden olup aynı zamanda başka hadis musennefatında bulunmamaktadır.⁴ Yine tetkik edebildiğimiz kadarıyla “Kitâbu'l-mezâlim” de bölüm başlığı ve muhteva itibariyle aynı zamanda bir hadis kitabında yer alması yönüyle sadece Buhârî'nin *Sahih*'ine has bir orijinallik taşımaktadır. Dolayısıyla bölümün orijinalliğine bağlı olarak içerdiği hadisleri, bab başlıkları ve hadislerin tasnifi, tetkik edilmeye değer gözükmektedir.

1. Haksızlık Tabiri ve “Kitâbu'l-mezâlim”in Muhtevası

Haksızlık tabirini izaha çalışırken tabiatıyla tetkik konusu bölümün başlığı olan “mezâlim”in türediği “zulüm” kelimesini öncelikle ele almak gerekir. Zulüm sözlükte, bir şeyi kendisine ait olmayan yere koymak, o şeye hakkını vermemek” mânasındadır.⁵ Hukûkî veya ahlâkî literatürde, “haktan bâtıla kayma, rızasını almadan başkasının mülkü üzerinde

¹ Buhârî'nin bab başlıkları üzerine yapılan bazı çalışmalar için bk. Ali Toksarı, “Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî -Uluslar arası sempozyum-* ed. Ahmet Hulûsi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996), 110-125.

² Mesela İSAM'ın ilahiyat makaleleri veri tabanı tarandığında, karşımıza çıkan sadece ülkemizde yapılmış çalışmalardan hareketle bile, konuyla alakalı muasır bir literatürün oluştuğu söylenebilir. Ayrıca yakın zamanda neşredilmiş bir tetkik için bk. Uğur Erman, *Buhârî'nin Bab Başlığı-Hadis Uyumu Metodolojisi - Muhammed Zekeriyâ b. Yahyâ el-Kandehlevî Örneği-* (Ankara: Fecr Yayınevi) 2020.

³ Nitekim bu bağlamda “Fıkhu'l-Buhârî fî terâcümühi (Buhârî'nin düşünce ve yorumları bab başlıklarındadır)”, denilmiştir. Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyu's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz (Riyad: Dâru's-Selâm, 1421/2000), 17.

⁴ Bk. İbrahim Kutluay, “İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası -el-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde”, *Marife* 11/1 (1991), 59-64, özellikle 62, 63.

⁵ Bk. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “Zlm”, 12/373.

tasarrufta bulunma, kendi hak alanının dışına çıkma,"⁶ özellikle "güç ve otorite sahiplerinin sergilediği haksız ve adaletsiz uygulama" gibi anlamlara gelir.⁷ Diğer taraftan zulmün karşıtı olarak adâlet, kıst ve insaf kavramları; eş anlamlısı veya yakın anlamlısı olarak cevır, bağı, tuğyân, fîsk, udvân, i'tidâ kavramları dikkat çekmektedir.⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de zulüm kavramı, hukûkî ve ahlâkî kuralları çiğneme yanında bilhassa itikâdî sınırlara riayet etmeme yani küfür ve şirk mânasında kullanılır.⁹ Hadislerde daha çok haksız fiilleri ifade etmek üzere geçmektedir.¹⁰

"Mezâlim" kelimesi ise, sözlükte "haksız yere ele geçirilmiş olan başkasına ait nesne," "zulmen alındığına dair şikâyetçi olunan şey", "mazlum hakkı" gibi anlamlara gelen "mazlime"nin çoğuludur.¹¹ Fıkhî ıstılahta "mezâlim", hem şahsa hem mala yönelik haksızlıklar için kullanılmış ancak daha çok "gasp, hırsızlık gibi yollarla kazanılan mal ve elde edilen gelirler, mükelleflerden kanunsuz tahsil edilen vergiler, hukuka aykırı şekilde el konulan mallar" anlamında yaygın kullanım kazanmıştır.¹²

Öte yandan tarihi süreçte bir müessese olarak karşımıza "mezâlim mahkemeleri" çıkmaktadır. Bunlar, (zaman ve zemine göre yetki alanlarında farklılık görülse de) genelde İslam dünyasında, normal mahkemelerin üstesinden gelemediği özellikle siyasî, iktisadî ve idârî alanlardaki hukûkî mağduriyetleri gidermek üzere, yerine göre devlet başkanlarının da müdahil olduğu bir kısım yüksek memurlardan oluşan heyetlerin idare ettiği kurumlardır.¹³

Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan ve 46. bölüm olan "Kitâbu'l-mezâlim"ın muhtevasına gelince, söz konusu muhteva 35 bab ve 43 merfû hadisten meydana gelmektedir. Bizim

⁶ Bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403/1983), 144.

⁷ Mustafa Çağrı, "Zulüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/507.

⁸ Bk. Çağrı, "Zulüm", 44/507.

⁹ Zulüm kelimesi ve türevlerinin kullanıldığı âyetlere yapılan atıfları bir arada görmek için bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1364), "Zlm", 334-439. Veli Ulutürk, "Kur'an-ı Kerim'de Zulüm Kavramı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990), 129-142; a.mlf., "Kur'an-ı Kerim'in Zulüm ve Zalim Dedikleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1991), 96-115.

¹⁰ Bk. Arent Jean Wensinck, *Miftâhu künuzi's-sünne*, çev. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Lahor: Matbaatü Meârifî, 1398/1978), "Zlm", 317.

¹¹ Bk. İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab* "Zlm", 12/374-375.

¹² Bk. Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/515.

¹³ Muhtelif tarifleri bir arada görmek için bk. Vecdi Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divanı Mezâlim*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995), 17-19. Bu mahkemelerin tarihi süreçteki fonksiyonlarını bir kısım örnekleriyle görmek için ayrıca bk. Hamdî Abdülmün'im, *Dîvânü'l-mezâlim*, (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1403/1983), 49-322.

kullandığımız *Sahih*'in İstanbul baskısında, ana başlığın hemen altında birinci babdan önce “fi'l-Mezâlim ve'l-gasb” şeklinde bir başlık daha vardır. Hatta başlığın devamı mahiyetinde İbrahim süresinin 42-47. âyetleri ve 42. âyetten birkaç kelimenin tefsiri bulunmaktadır. Fakat bazı baskılarda bölüm başlığı sadece “Kitâbu'l-mezâlim ve'l-gasb” şeklinde geçmektedir.¹⁴ Bu durum büyük bir ihtimalle baskı farklılığı yanında nüsha farklılığından kaynaklanmaktadır. Nitekim Müstemlî (ö. 376/986) nüshasında bölüm başlığının “Kitâbu'l-mezâlim: fi'l-Mezâlim ve'l-gasb” şeklinde olduğu, başka bazı nüshalarda yalnızca “fi'l-Mezâlim ve'l-gasb” şeklinde geçtiği, hatta Nesefî (ö. 295/907) nüshasının “Kitâbu'l-gasb: Bâbun fi'l-mezâlim” başlığını kullandığı kaydedilmektedir.¹⁵ Bununla birlikte özellikle “mezâlim” ile “gasp” kelimesinin bir arada kullanımı ve kullanılmaması gibi farklılıkların lafızda kaldığı, bölümün muhtevasını ve vereceği mesajları etkileyecek bir yönünün bulunmadığı söylenebilir. Zira gasp kelimesi sözlükte “başkasına ait (değerli) bir şeyi haksız bir şekilde (zulmen) almak”¹⁶ mânasındadır. Gasbın İslam hukukunda da benzer tarifleri yapılmış ve bazı tariflerde “zorla almak” ifadesi ilave edilmiştir.¹⁷ Ayrıca ıstilahî anlamıyla her gasp fiilinin, mezâlime (haksız kazançlara) sebep olduğu anlaşılmaktadır. Binaenaleyh başlıkta gasp kelimesinin mezâlimin yanında yer alması bir yönüyle onu tekit kabilinden zikredilmiş olmalıdır. Diğer taraftan sözlük anlamları dikkate alınrsa iki kelimedenden birinin diğerinin yerine kullanılması mümkün gözükmemektedir.

“Kitâbu'l-mezâlim”in bab başlıkları ve muhtevastaki hadisler incelendiğinde, Hz. Peygamber'in kazâi kararlarının hemen hepsi, sonraki devirlerde diğer yargı kurumlarından ayrılıp bağımsız hale gelen “mezâlim”in değil, normal adlî mahkemelerin, hatta bazıları da örfün belirlediği yetki alanına girmektedir.¹⁸ Çünkü ilgili bölüm, özel kişilere yönelik hak veya haksızlıklardan öte insanlar arasındaki her türlü hak ihlallerini kapsamaktadır. Dolayısıyla bölümde bazı müşahhas hukûkî ilkeler yanında, nebevî üslubun tabiatı gereği

¹⁴ Mesela şu baskıya bakılabilir: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaûd - Âdil Mürşid (Dimaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1432/2011), “Kitâbu'l-mezâlim ve'l-gasb”.

¹⁵ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz (Riyad: Dâru's-Selâm, 1421/2000), 5/118; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001), 12/283, 284.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “Ğsb”, 1/648.

¹⁷ M. Akif Aydın, “İslam Hukukunda Gasp”, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 9 (1995), 164, 165.

¹⁸ Krş. Yeniçeri, “Mezâlim”, 29/517.

ağırlıklı olarak vicdânî ve imânî boyutuyla belli başlı ahlâkî ilkelere yönelik mesajlar verilmektedir.¹⁹

2. Konu Başlıkları ve Hadislerin Tertibi

Buhârî, *Sahih*'inde konu başlıklarını genellikle serbest bir metinden veya âyet ve hadislerden oluşturmaktadır. “Kitâbu'l-mezâlim”de de bab başlıkları çoğunlukla serbest bir metin veya hadislerden iktibasladır. Birkaç yerde bazı âyetler başlık yapılmıştır. Bir bab içerisinde ekseriyetle bir hadis bulunurken, nadir de olsa bazen hiçbir hadis zikredilmemekte, zaman zaman da birden fazla hadis bulunmaktadır. Bir-iki benzer hadis dışında tekrar eden rivâyet yoktur. Umumiyetle başlıklarla başlıklar altında zikredilen hadisler arasındaki ilgi pek belirgindir. Diğer bazı bölümlerin başlıklarında olduğu gibi belirgin olmayan başlık bulunmamaktadır.

Buhârî, “Kitâbu'l-mezâlim”e birinci bab başlığından önce İbrahim süresinden yedi âyet kaydederek başlar. Bu âyetler, bir bütün olarak incelendiğinde, zâlim ve zulüm kavramlarına odaklıdır. Ancak öncelikle “zâlim”, kâfir ve müşrik anlamında “zulüm” de, küfür ve şirk anlamında kullanılmaktadır.²⁰ Buhârî zikri geçen âyetlerin ardından, başlıkları ve hadisleri sıralarken, konuyla alâkalı kendi anlayışını belli bir çerçevede serdetmiş gözükmektedir. Biz de burada söz konusu anlayışı, belirgin bir şekilde ifade etme düşüncesiyle mezâlim bölümünü inceleyeceğiz. Bunu yaparken benzer babları bir başlık altında toplamak suretiyle mecburen bir tasarrufta bulunacağımızı da şimdiden belirtelim.

2.1. Haksızlık ve Hesap Günü

Buhârî'nin hemen ilk iki başlığı ile diğer bazı başlıkları bir arada incelendiğinde, dünya hayatında zulme (haksızlığa) karışan gerek müminlerin gerekse inkârcıların sorgulanması ve haksızlığın hesap günündeki tasviri ve cezası gibi konular karşımıza çıkmaktadır.

¹⁹ Hukûk-ahlâk ve din-vicdan ilişkisine dair bazı önemli tespit ve değerlendirmeler için bk. Saffet Köse, “Hukuk mu Ahlâk mı?-İslâm Nokta-i Nazarından Din-Ahlâk-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 15-49.

²⁰ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Atfiş (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964) 9/376-382.

2.1.1. Müminlerin Sorgulanması

Buhârî, bölümün birinci bab başlığını “Kısâsu’l-mezâlim” diye atmıştır. Bu başlıkla dünyevî bir kısas akla gelse de bilhassa müminlerin dünya hayatında yaptıkları haksızlıklardan kaynaklı uhrevî hesaplaşma kastedilmektedir. Zira başlık altında zikredilen rivâyete göre müminler cehennemden kurtulunca, cennetle cehennem arasındaki bir köprüde bekletilirler ve dünyada iken birbirlerine yapmış oldukları haksızlıklar hususunda ödeşip, helalleşirler. Neticede arındıklarında ve iyice temizlendiklerinde, cennete girmelerine müsaade edilir. Hatta hadisin sonunda müminlerden her birinin cennetteki meskenine dünyadaki evlerinden daha kolay yol bulacağı müjdesi verilir.

Hadiste müminlerin cehennemden kurtulması, cehennem üzerindeki sıratı (köprüyü) ateşe düşmeksizin selamete geçmeleri demektir.²¹ Cennetle cehennem arasında bekletildikleri köprü ise cehennem üzerindeki sıratın cennete doğru uzanan kısmı diye yorumlanmıştır.²² Buna göre cennete girmeden önce bazı müminlerin hesaba çekilme işleri devam edecek, hesap bittiğinde cennete girebileceklerdir. Diğer taraftan bu durum, cennete girmeye engel olmayacak küçük haklarla alâkalı olsa gerektir. Aksi halde hesaplaşma sonucunda cennete girememek de mümkündür.²³

Bu babda başka bir hadise yer vermeyen Buhârî, ilk başlığıyla zulmün (haksızlığın) giderilmesi konusunda, henüz dünyadaki bir hak arayışından ve müeyyideden bahsetmeksizin okuyucuyu ahiretteki hesap verme kaygısına yönlendirmektedir. Bununla o, haksızlıklarla ilgili meselelerin dünyadaki öncelikli çözümü olarak ahiret inancını, orada verilecek hesaba olan yakînî imânı göstermektedir. Yine Buhârî, hemen ikinci babda da zulmün timsali olan inkârcılara yönelik bir muhtevayla meseleye benzer cihetten vurgu yapmaya devam etmektedir.

2.1.2. Kâfirlerin ve Münâfıkların Sorgulanması

Buhârî, ikinci bab başlığında “*Dikkat ediniz! Allah’ın laneti zâlimlerin üzerindedir*”²⁴ âyetini kaydetmiş, ardından bir tek hadis zikretmiştir. Hadis, içerik itibarıyla iki kısımdan oluşmaktadır. Ancak başlıkla doğrudan irtibatlı olan ikinci kısımdır. Zira birinci kısım

²¹ Bk. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 11/485.

²² Bununla birlikte bu köprünün ikinci sırat olduğu veya orada bekletilen müminlerin a’raftaki kimseler olduğu da söylenir. Muhtelif yorumlar için bk. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 5/120, 11/485; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 12/283, 286.

²³ Krş. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 11/485.

²⁴ Hûd 11/18.

müminlerin, ikinci kısım ise kâfirlerin ve münâfıkların hesaba çekilmesiyle alâkalıdır. Şöyle ki, hadisin başlangıç cümlelerinden anlaşıldığına göre, Cenâb-ı Hak hesap günü bir kesim müminlere, özel bir himaye ve muamelede bulunup günahlarının çokluğunu ikrar ettikleri halde, günahlarını dünyada örttüğü (setrettiği) gibi ahirette de örtecek ve sonuçta onlara hasenât defterleri verilecektir. Hadisin ikinci kısmı ise, Hz. Peygamber'in, (bab başlığında da iktibas edilen) bir âyetle kâfirler ve münâfıklar için yaptığı şu uyarıdır: Kâfirlere ve münâfıklara gelince onlar için şâhitler şöyle tanıklık ederler: "İşte bunlar Rablerine karşı yalan söyleyenlerdir. Biliniz ki, Allah'ın lâneti zâlimler üzerindedir." ²⁵ Ayrıca bu âyetin hadiste zikredilmeyen baş kısmı şu mealdedir: "Allah'a karşı iftirada bulunanlardan daha zâlim kim olabilir? Onlar kıyamet gününde Rablerine arz edileceklerdir."

Yukarıdaki âyet ve hadis birlikte düşünüldüğünde küfür, nifak, şirk gibi itikadî anlamdaki sapmaların, kişinin kendisine ve yaratıcısına karşı işlediği en büyük zulüm olduğu anlaşılır.²⁶ Dolayısıyla Buhârî'nin bab başlığıyla öne çıkarmak istediği "zâlimlere lanet" in anlamı, "kâfirlere ve münâfıklara lanet" demektir. Yoksa müminlerin nefsanî tavırları sebebiyle düştükleri haksızlıklar, hesapsız kalmasa da şiddet bakımından küfür ve nifak sebebi bir zulümle aynı seviyede değerlendirilemez.²⁷ Diğer taraftan zikri geçen âyet ve hadiste kâfirlerin ve münâfıkların aleyhine şâhitlik edenlerin peygamberler, melekler veya ümmet-i Muhammed olacağı yorumu yapılmıştır.²⁸

2.1.3. Haksızlığın Hesap Günündeki Tasviri ve Cezası

Buhârî, zulmün kıyamet gününde zifiri karanlık (zulümât) olduğunu ifade eden hadisi sekizinci başlık yapmış ve başlık altına yine aynı hadisi kaydetmiştir. Doğrusu zulmün kapsamının hukûkî ve ahlâkî kuralları çiğneme yanında bilhassa itikadî sınırlara riayet etmeme yani küfür ve şirk mânası içerdiği düşünüldüğünde,²⁹ ahirette böylesi bir akibete düşer olmak anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim bir âyette münâfıkların hesap günü müminlere "Bizi bekleyin; nurunuzdan istifade edelim"³⁰ demeleri bizzat karanlıkta kalan inkârcıların yani zâlimlerin konumunu tasvir etmektedir. Ayrıca ahlâkî ve hukûkî anlamdaki

²⁵ Hûd 11/18.

²⁶ Ayrıca bk. Lokman 31/13.

²⁷ Krş. Ebü'l-Hasen Ali Halef b. Abdülmelik İbn Battâl el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 6/570, 571.

²⁸ Bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 12/287.

²⁹ Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/125.

³⁰ el-Hadîd 57/13.

zulmün de -şayet bir helallik bahis mevzu değilse- sahibine ahirette karanlık yaşatacağı kaçınılmazdır. Hadiste zikredilen zulümât (zifiri karanlık) ifadesi, zâhirî anlamıyla anlaşılabilmesi gibi zâlimin cezasının şiddetli ve dehşetli olacağı anlamına da gelebilir.³¹ Zira zâlimler, zulmettiklerinin hayatlarını karartmış, onlara âdeta dünyayı zindan etmişlerdir. Öyleyse zâlimlerin hesap gününde karşılaştıkları acıklı manzara, yaptıklarının karşılığıdır.³² Bu meyanda Buhârî 13. babda “Haksız yere bir araziye el koyanın günahı” diye bir başlık açmış, başlık altında aynı mânada fakat lafız farklılığı arz eden üç rivâyet zikretmiştir. İlgili rivâyetlere göre her kim bir araziye haksız yere el koyarsa, hesap günü o yerin yedi tabakası onun boynuna geçirilir veya bir başka deyişle, o kimse kıyamet günü yedi kat yerin dibine geçirilir. Tasviri pek çetin gözüken böyle cezalar, dünya hayatında hak-hukuk tanımayan kişiler için ahirette karşılaşacakları zulümâtın (zifiri karanlığın) bir tezahürü olmalıdır. Kaldı ki zâlimler yaptıklarının cezasını henüz dünya hayatında iken görmeye başlarlar. Buhârî, mazlumun âhından sakınmaya dair açmış olduğu sekizinci bab başlığı altında “Mazlumun bedduasından sakının! Çünkü onunla Allah arasında perde yoktur” hadisini kaydederek söz konusu duruma dikkat çekmiştir. Hadisin başka tarikleriyle bağlamına bakıldığında Hz. Peygamber bu uyarıyı, Yemen’e gönderdiği Muâz b. Cebel’e oradaki Müslümanlar’dan zekât alırken onların en iyi ve en gözde mallarından almaması tembihinin ardından yapmıştır.³³ Binaenaleyh nebevî öğretide zekât toplayan görevlilerin, malın en kıymetlisini alması bile, sahibine yapılacak bir nevi zulüm telakki edilmiştir.

2.2. Haksızlığa Engel Olmak ve Mazluma Yardım Etmek

Buhârî üçüncü, dördüncü ve beşinci bablarda haksızlık karşısında Müslüman’ın nasıl bir tavır geliştirmesi gerektiğine dair başlık ve muhteva oluşturmuştur. Başlıklar ve muhteva bir bütünlük içerisinde incelendiğinde karşımıza şu tablo çıkmaktadır: Müslüman Müslümân’a haksızlık etmez (zulmetmez) ve onu haksızlık yapanın eline bırakmaz. Her halükârda Müslüman zâlimin karşısında, mazlumun yanındadır. Her kim din kardeşinin ihtiyacını giderir ona yardımcı olursa Allah Teâla da onun ihtiyacını giderir, ona yardımcı

³¹ Krş. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, nşr. Halîl el-Mîs (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1407/1987), 16/372.

³² Bk. M. Yaşar Kandemir vd., *Riyâzü’s-sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1425/2004), 2/133.

³³ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Zekât”, 63, “Meğâzî”, 60; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İmân”, 29.

olur. Hasta ziyaretinde ve cenaze teşyiinde bulunmak, selam vermek, davete icabet etmek gibi mazluma yardım etmek de Müslüman'ın içtimai görevlerindedir. Müminin mümine karşı konumu, bir parçası diğer parçasını sımsıkı kenetleyip tutan binalar gibidir. Hatta dördüncü babda, başka detayı olmayan ve ilk kaydedilen hadise göre zâlim de olsa mazlum da olsa, kişi din kardeşine yardımcı olması gerekir. Ne var ki, zulmü ve zâlimleri daima kınayan dinimizin bu duruma nasıl izin verdiği haklı bir soru olarak zihne takılmaktadır. Buhârî, bu soruya cevap sadedinde ilgili rivâyetin ardından daha detaylı olanına yer vermiştir. Buna göre sahâbe:

“Ey Allah'ın Rasûlü, mazlum olana yardım etmeyi anlıyoruz da zâlime nasıl yardım ederiz” diye hayretlerini ifade etmişler, Hz. Peygamber de:

“Zâlimin elini tutarsınız (zulmüne engel olursunuz)” buyurmuştur.

Doğrusu hadisin “Zâlim de olsa mazlum da kardeşine yardım et” kısmı Câhiliye şiirinde ve anlayışında” ilk (yorumsuz) anlamıyla mevcuttu.³⁴ Rasûlullah (s.a.v.) bu yanlış anlayışı, etkili bir eğitim üslûbuyla; aynı ifadelerle fakat tam karşıt mânasıyla yeniden tanımlayarak düzeltilmiştir.³⁵ Yani Câhiliye anlayışında zâlime yardım, “zulme yardım” anlamı taşıırken, Rasûlullah'ın dilinde “zulme engel olma” anlamı taşımaktadır. Çünkü zulmü ve haksızlığı sebebiyle, kişinin düşeceği harama ve işleyeceği günaha engel olmak, onun dünya ve ahirette karşılaşacağı cezadan kurtulmasına sebeptir. Bu da onun için en güzel yardım demektir.³⁶

2.3. Haksızlığa Uğrayanın Hak Arayışı İçinde Olması

Buhârî 6, 7, 18 ve 33. bablarda kaydettiği başlık ve muhtevayla haksızlığa uğrayan kimsenin hak arayışına yönelik bir kompozisyon sunmaktadır. Şöyle ki o, altıncı babda “zâlimden hakkını almak (intikam almak)” anlamında “el-İntisâr mine'z-zâlim” başlığını kullanıp, başlığın delili mahiyetinde öncelikle şu iki âyeti zikreder: “Allah kötü sözün açıkça

³⁴ Bk. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (by.: Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 3/373. Ayrıca söz konusu Câhiliye anlayışı için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/123; Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali eş-Şeybî, *Timsâlu'l-emsâl*, thk. Esed Zibyân (Beyrut: Dârü'l-Mesîre,1402 /1982), 1/325.

³⁵ Bk. Mustafa Öztürk “Etkili Bir Eğitim Dili Olarak Nebevî Öğretide Bazı Kelime ve Tabirlerin Yeniden Tanımlanması”, *İslâmî İlimler Dergisi* 16/1 (2021), 44-50.

³⁶ Bk. İbn Battâl, *Şerh*, 6/572; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1323), 4/256.

söylenmesini sevmeyiz; ancak haksızlığa uğrayan başka. Allah her şeyi işiten ve bilendir.”³⁷ “Onlar bir haksızlığa (zulme) uğradıkları zaman, kendilerini savunurlar (intikamlarını alırlar).”³⁸

Muhtemelen kendi şartlarına uygun rivâyet bulamadığı için bu başlık altında merfû-muttasıl hadis zikretmeyen Buhârî,³⁹ âyetlerden sonra sadece tâbiîn âlimi İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) şu sözünü muallak olarak kaydetmiştir: “Müslümanlar aşağılanmaktan hoşlanmazlardı. Düşmanı yenmeğe muktedir olunca da affederlerdi.”

Yukarıda zikri geçen iki âyet dikkate alındığında haksızlığa uğrayan kimsenin mağduriyetini dile getirmesinin ve bu yolla hak arayışı içinde bulunmasının gıybet kapsamına girmeyeceği, hatta işin keyfiyetine göre gerekli mücadelenin verilmesinin zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan İbrahim en-Nehaî'nin âyetlerin tefsiri sadedindeki sözü, örnek kabilinden arz edilebilecek Müslüman tavrını tasvir etmektedir. Zira onlar, zillete düşmemek için haksızlık karşısında mukavemet gösterirler, mücadele ederler fakat güç ve kuvvet bulduklarında, duruma göre haklarından feragat edip bir ilke olarak hasımlarını affederler. Bu noktada Buhârî'nin yedinci babı, haksızlığa uğrayan kimsenin haksızlık yapanı affetmesine yöneliktir. Söz konusu babın başlığı “Mazlumun (zâlimi) affetmesi” olup muhtevasında herhangi bir rivâyet bulunmamakta, sadece bazı âyetler kaydedilmektedir. İlgili âyetler şöyledir: “Bir iyiliği açıklar yahut gizlerseniz veya bir kötülüğü (açıklamayıp) affederseniz, şüphesiz Allah ziyadesiyle affedici ve kadirdir.”⁴⁰ “Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu O, zâlimleri sevmeyiz. Kim zulme uğradıktan sonra hakkını alırsa, artık onlara yapılacak bir şey yoktur. Ancak insanlara zulmedenlere ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenlere ceza vardır. İşte acıklı azap bunlardır. Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu davranışı, yapılmaya değer işlerdendir. Allah kimi saptırırsa, bundan sonra artık onun hiçbir dostu yoktur. Azabı gördüklerinde zâlimlerin: ‘Dönecek bir yol var mı?’ dediklerini görürsün”⁴¹

Buhârî, 18. bab başlığında ise hakkını alamayan kimsenin (mazlumun), imkân bulduğunda haksızlık edenden (zâlimden), gıyâbî de olsa, hakkını alma yetkisini açıkça ifade edip, aynı zamanda başlığın açılımı mahiyetinde tâbiîn âlimi İbn Sîrin'in (ö. 110/729) “Kendi malına karşılık onun malını alabilir” dediğini ve ardından “Eğer ceza verecekseniz size

³⁷ en-Nisâ 4/148.

³⁸ eş-Şurâ 42/39.

³⁹ Krş. Toksarı, “Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)”, 122.

⁴⁰ en-Nisâ 4/149.

⁴¹ eş-Şurâ 42/40-44.

yapılan işkencenin misliyle ceza verin"⁴² âyetini okuduğunu kaydeder. Öte yandan Buhârî, bu bab içerisinde iki rivâyet zikreder. Rivâyetlerden birine göre, bir evin erkeği bilhassa cimrilik ederek ailesinin nafakasını imkanlarına göre temin etmiyorsa, evin hanımı erkeğin izni olmadan onun malından makul bir şekilde (örfe göre) harcayabilir. Rivâyete konu olan kimseler Hind ile kocası Ebû Süfyan'dır. Nitekim Hind, Rasûlullah'ın huzuruna gelerek kocası Ebû Süfyân'ı şöyle şikâyet etmişti:

"Yâ Rasûlallah! Ebû Süfyân çok cimri bir kimsedir. Onun (haberi olmadan) malından çocuklarıma yedirmemin bir sakıncası var mıdır?" Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.):

"Onlara örfün gerektirdiği kadar yedirmende bir mahzur yoktur" buyurdu.

18. babdaki bir diğer rivâyet ise misafirin ağır lanma hakkıdır. Ukbe b. Âmir'den nakledildiğine göre o, Hz. Peygamber'e:

"Siz bazen bizi (görevlendirip) gönderiyorsunuz ve biz bir kabileye konaklıyoruz da bizi ağırlamıyorlar. Bu hususta ne tavsiye edersiniz?" demişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber:

"Bir kabileye konakladığınızda sizi misafir ederlerse onların ikramlarını kabul ediniz. Misafir etmezlerse o vakit misafirin hakkını almaz" buyurdu.

Buhârî burada misafirin ağır lanmasını, herhangi bir mahrumiyet söz konusu olduğunda doğrudan alınması gereken bir hak mevzuu yapsa da meselenin uygulanması ve bağlayıcılık derecesi hususunda âlimler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Öncelikle ilgili rivâyetler dikkate alındığında, misafirlik süresinin üç gün olduğu anlaşılmaktadır. Birinci gün misafir, güç nispetinde özel ikramlarla ağır lanır. İkinci ve üçüncü gün aile efradı ne yiyip içiyorsa o ikram edilir. Üç günden fazla kalırsa artık ev sahibinin misafiri ağırlama mecburiyeti yoktur. Şayet ağırlarsa bundan sonrası fazladan ikramdır (sadakadır).⁴³ Bununla birlikte misafire böyle davranmayı bazı âlimler farz görse de cumhur ulemâ müekket sünnet olarak değerlendirmiştir. Diğer taraftan bu uygulamanın İslam şehirlerine zekât toplamak için gönderilen memurlara has özel bir hüküm olduğu da söylenmiştir.⁴⁴

Hak arayışını konu edinen 33. baba gelince, Buhârî burada henüz haksızlığa uğramaya fırsat vermemek için mücadelenin hatta savaşmanın gerekli olduğuna dikkat çeken bir başlık açmış ve başlık altında *"Her kim malı uğrunda öldürülürse şehittir"* hadisini

⁴² en-Nahl 16/126.

⁴³ Bk. Buhârî, "Edeb", 31, 85; Müslim, "Lukata", 14; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 10/655.

⁴⁴ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/134, 135; Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, 12/273.

zikretmiştir. Doğrusu dinimizde şehâdet kavramı, genellikle Allah yolunda/kutsal dava uğrunda öldürülenler için kullanılır.⁴⁵ Ancak müminin malı, canı, ırzı/namusu da onun zillete düşmeden onurlu bir şekilde yaşamasına vesile olan dokunulmazlarındandır. Rasûlullah (s.a.v.)'in beyanlarıyla teyit edildiği üzere kişinin bu tür dokunulmazları uğruna mücadele edip öldürülmesi şehâdetin bir başka şeklidir.⁴⁶

2.4. Haksızlık Yapanın Vebalden Kurtulma İmkânı

“Kitâbu'l-mezâlim”in muhtevasından hareketle konu öncelikle helalleşme çerçevesinde ele alınabilir. Helalleşme, tazminde bulunarak (hak ihlali giderilerek) sağlanacağı gibi, tam olarak haksızlık giderilmese de karşılıklı anlaşarak sağlanabilir. Bunun yanında helallik veren ve helallik isteyen açısından bazı hususlar göze çarpmaktadır.

2.4.1. Tazminde Bulunarak Helalleşme

Buhârî herhangi bir haksızlıkta bulunan kimsenin bu vebalden kurtulması için evvela haksızlık yaptığı kişiye tazminde bulunması gerektiğini ifade sadedinde 34 ve 35. bab olmak üzere iki başlık açmıştır. 34. babda “Kişi başkasının bir tabağını (çanağını) veya buna benzer başka bir şeyini kırdığında (benzerini veya bedelini öder mi?)” başlığı altında Enes'ten nakledilen rivâyete yer verir. Şöyle ki, “Hz. Peygamber, hanımlarından birinin odasında bulunurken, müminlerin annelerinden bir diğeri, bir hizmetçi ile bir tabak (çanak) yemek göndermişti. Hz. Peygamber'le birlikte bulunan hanımı ise (tepki göstererek), eliyle tabağa vurmuş ve onu kırmıştı. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) tabağın kırılan parçasını birleştirmiş, yemeği tekrar içine koymuş ve “*Yemekten yiyiniz*” buyurmuştu. Yemeği bitirene kadar da yemeği getiren kişiyi ve kırık tabağı alıkoymuştu. Sonra kırık tabağı göndermeyerek onun yerine sağlam bir tabak vermişti.”

Bu olayın nakledildiği diğer rivâyetlere bakıldığında yemek tabağını kıran Âişe annemizdir. Onun tabağı kırması, yemek gönderen diğer annemizi kıskançlığı sebebiyledir.⁴⁷ Bu tür bir mal telef edildiğinde, onun mislinin mi yoksa bedelinin (kıymetinin) mi ödenmesi

⁴⁵ Bk. el-Bakara 2/154; Âl-i İmrân 3/169; Müslim, İmâre, 165.

⁴⁶ Bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992), “Sünnet”, 29; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Diyât”, 21.

⁴⁷ Bk. Ebû Dâvûd, Buyû, 89; Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “İşretü'n-nisâ”, 4.

konusunda fakihler ihtilaf etmiştir. Ancak her ne suretle olursa olsun, işin sorumluluğundan kurtulmak için, evvela bir ödemenin yani tazminin zorunlu olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸

Buhârî, 35. babda ise “Bir kimse bir başkasına ait duvarı yıktığında onun gibisini yeniden yapsın” başlığıyla şu ilginç rivâyeti kaydeder. Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Benî İsrâîl'den Cüreyc isimli bir zat vardı. Namaz kılarken annesi onu çağırıldı. Namazını bozup ona cevap vermek istemeyerek, anneme cevap mı vereyim yoksa namaz mı kılalım, dedi. Sonra annesi gelerek, ‘Allah’ım! Fahişelerin yüzünü göstermeden onun canını alma’ diye oğluna beddua etti. Cüreyc manastırda kalırdı. Nihayet bir kadın, ‘Ben Cüreyc’in başına bir fitne açayım’ dedi. Karşısına dikilip kendisini arz etti, ona laf attı. Fakat Cüreyc ondan kaçındı. Bunun üzerine kadın bir çobana gitti ve onunla ilişkiye girdi. Neticede çobandan bir erkek çocuk doğurdu ve kadın ‘Bu Cüreyc’in çocuğudur’ dedi. Ardından halk Cüreyc’e geldi ve manastırını yıktı, Cüreyc’i oradan indirdi ve kötü sözler söylediler. Cüreyc ise abdest aldı, namaz kıldı sonra çocuğa gelip:

‘Ey küçük senin baban kimdir!’ diye sordu. Çocuk cevaben:

‘Falanca çobandır’ dedi. Bunun üzerine (hatasını anlayan) halk:

‘Sana altından bir manastır yapalım’ dediler. Cüreyc:

‘Hayır, balçıktan (kerpiçten) yapın yeter’ dedi.”

Dikkat edilirse Hz. Peygamber burada Benî İsrâîl döneminde gerçekleşmiş bir olaydan bahsetmektedir. Önceki milletlerin şeriatıyla amelin (şer’u men kablenâ) fıkıh usûlündeki bağlayıcılık şartları bir tarafa, söz konusu olayın başlıkla ilgili kısmı, “rahabin manastırının haksız yere yıkılması, ardından gerçek anlaşılınca, olduğundan çok yüksek bir nitelikte (altından) inşa edilmek istenmesidir.” Öte yandan “rahabin bu durumu kabul etmeyip eskiden olduğu gibi balçıktan (kerpiçten) inşa edilmesini istemesi” de konumuzu tamamlayıcı mahiyettedir. Böyle olunca Buhârî 35. babda zikrettiği bu rivâyetle tazmin yoluyla bir haksızlık giderilirken fazla veya noksan değil de tam anlamıyla hakkının verilmesinin uygun olacağı kanaatindedir. Ayrıca yıkılan duvarın aynen yapılması gerektiğini söyleyen âlimler olduğu gibi özellikle değerinin verilmesi gerektiğini belirtenler de olmuştur.⁴⁹

⁴⁸ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/155, 156; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 13/36.

⁴⁹ Bk. İbn Battâl, *Şerh*, 6/611.

2.4.2. Karşılıklı Anlaşarak Helalleşme

Buhârî, haksızlık yapanın vebalden kurtulmasının diğer bir yolu olarak “anlaşarak helalleşmeyi” başlıklara taşımış; 10, 11 ve 12. babları muhtelif veçheleriyle bu hususa ayırmış, neticede meseleyi hem helallik isteyen hem de hakkını helal eden açısından gündemine almıştır.

Buhârî bölümün 10. bab başlığında, “Bir kimsenin haksızlık ettiği kişiden helallik dilemesi halinde yaptığı haksızlığı açıklaması gerekir mi?” şeklinde soru sormakta ve meseleye öncelikle helallik isteyen açısından bakmaktadır. Babın yegâne hadisi ise şöyledir:

“Biriniz ırzı (namusu) veya herhangi bir şeyi konusunda bir kimseye haksızlık yaptıysa paranın işe yaramadığı kıyamet günü gelmeden önce dünyada ondan helallik dilesin. (Bu yapılmadığı takdirde) zâlimin, varsa salih amelinden (kıyamet günü), zulmü kadar alınır (hak sahibine verilir). Zâlimin herhangi bir hasenâtı yoksa mazlumun günahlarından alınır zâlim üzerine yükletilir.”

Hadisimizde geçen ırz lafzı ile manevi haklar, şey lafzı ile maddi haklar kastedilir. Binaenaleyh burada evvela müminlerin başka insanlara karşı her türlü haksızlıktan sakındırıldığı görülmektedir.⁵⁰ Hadiste dile getirilen ikinci husus ise, kişinin yaptığı haksızlıkların hesabını ahirete bırakmaması ve hak sahibinden af talebinde bulunarak helalleşmesidir. Aksi halde hesap günü, varsa hasenâtı, haksızlık yaptığı kimseye miktarınca verilecek, yoksa zulmettiği kişinin günahı kendisine yüklenecektir. Diğer taraftan 10. başlıktaki “Kişinin helallik dilemesi halinde yaptığı haksızlığı açıklaması gerekir mi?” sorusunun cevabına gelince, bu konuda ulemâ ihtilaf etmiştir. Bir kısım âlimler, açıklamanın daha münasip olacağını söylerken, bazı âlimler herhangi somut bir ifadede bulunmadan genel bir helalleşmenin geçerli olacağını, bazıları ise bilhassa beyan edilip müşahhas bir hale getirilmesi gerektiğini aksi halde helalleşmenin gerçekleşmeyeceğini söylemişlerdir.⁵¹ Buhârî'nin konuyla ilgili bab başlığını soru şeklinde zikretmesi muhtemelen meselenin ihtilafli oluşuna veya özellikle konunun önemine vurgu yapmak içindir. Nitekim o, başka bölümlerde de zaman zaman aynı gerekçeyle böyle soru formatında başlıklar atmıştır.⁵²

Buhârî yukarıda ele aldığımız 10. bab başlığıyla -gerek soru kalıbıyla gerekse muhteva olarak- yakından bağlantılı görülen 12. babta “Kişinin ne kadar olduğunu

⁵⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 12/294.

⁵¹ Bk. İbn Battâl, *Şerh*, 6/577.

⁵² Bazı tespitler için bk. Toksarı, “Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)”, 115, 116.

belirtmeksizin bir başkasına kendi haklarından kullanım hakkı veya helallik verdiği durum ne olur?" şeklindeki bir soruya cevap aramış, dolayısıyla burada meseleye hakkını helal eden açılarından bakmıştır. Başlıktaki rivâyet, Sehl b. Sa'd es-Sâidî'den gelmektedir. Konu başlığıyla bağlantısı biraz müphemlik arz eden rivâyete göre bir gün Rasûlullah'a içecek bir şey getirildi. Rasûlullah da ondan içti. Bu sırada sağ tarafında bir çocuk, sol tarafında yaşlılar bulunuyordu.

Hz. Peygamber çocuğa dönerek:

"Bunu yaşlılara verebilir miyim?" diye sordu.

Çocuk:

"Hayır, vallahi olmaz yâ Rasûlallah! Senden kazanacağım hayrı kimseye başılayamam," dedi. Rasûlullah (s.a.v.) de kabı çocuğun eline verdi.

Bir başka rivâyette Hz. Peygamber'in sağ tarafında oturan çocuğun İbn Abbâs, sol tarafındaki kimsenin ise Hâlid b. Velîd olduğu belirtilmiştir.⁵³ Hadiste ilk dikkati çeken şey, bir mecliste büyükler varken yaşça küçük hatta çocuk bile olsa evvela ikrama sağ taraftaki ilk kimseden başlanması gerektiğine dair bir edebî öğretilmesidir. Böyle bir hal vaki olduğunda büyüklerden başlamak düşünülürse, ikramı hak eden sağdaki kimseden izin alınmalıdır. Bab başlığıyla hadisin ilgisine gelince, şayet çocuk Rasûlullah'ın teklifiyle kendisinin hakkı olan içeceği meclisteki büyüklere verilmesine müsaade etseydi, bu ikramın miktarı belirsiz olacaktı.⁵⁴ Bu keyfiyet, âlimler tarafından meçhul bir malın hibesi gibi değerlendirilmiştir. Nitekim ilerde mirasçısı olacağı malın veya ortak olduğu fakat ortaklık miktarının ne kadar olduğunu bilmediği bir evin başkasına hibe edilmesine cevaz verilmiştir.⁵⁵

Buhârî'nin konumuzla irtibatlı bir başka başlığı "Kişi kendisine yapılan bir haksızlığı helal ettikten sonra artık bir daha ona dönüşü olmaz" şeklindeki 11. babdır. Görüldüğü üzere bu bab da helallik verenle alâkalıdır. Başlığın altında zikredilen rivâyete göre bir adamın nikâhında bir kadın vardı. Adam o kadınla kalmak istemez hatta ondan ayrılmak isterdi. Kadın ise adama, ben sana hakkımı helal ediyorum demişti. Bunun üzerine şu âyet nazil oldu: *"Bir kadın kocasının geçimsizliğinden yahut kendisinden yüz çevirmesinden endişe*

⁵³ Bk. Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî (Dâru's-Sekâ, 1996), 1/432.

⁵⁴ Bk. İbn Battâl, *Şerh*, 6/579; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 12/297.

⁵⁵ Bk. İbn Battâl, *Şerh*, 6/579.

ederse, aralarında bir sulh yapmalarında günah yoktur. Sulh (daima) hayırlıdır.”⁵⁶ Âyetin nüzûl sebebi olarak Hz. Âişe tarafından aktarılan bilgiler, Buhârî'nin başka bölümlerinde ve Müslim'de farklı tariklerle yine Hz. Âişe'ye nispetle aktarılmaktadır.⁵⁷ Nitekim biraz daha detaylıca nakledilen rivâyetlerden birinde, ayrılık teklifi karşısında kadın, kocasına şöyle der: “Beni nikâhında tut, boşama! Başkasıyla da evlenebilirsin, nafaka ve birliktelik konusunda (dilediğini takdir et), sana hakkımı helal ediyorum.”⁵⁸ Bu bağlamda 11. bab başlığının, kaydedilen rivâyetle uyumu oldukça belirgindir. Zira söz konusu kadın gibi bilerek isteyerek belirli haklarından vazgeçip helallik veren kimse, bir daha hak talebinde bulunamayacaktır.⁵⁹

2.5. Haksızlıkta Aşırıya Gitmenin Vebali

Buhârî 15, 16 ve 17. babları, bilhassa haksızlıkta aşırı tavır gösterenler konusunda açmıştır. Şöyle ki, 15. bab başlığında “*Halbuki o düşmanlıkta aşırı gidendir (gaddar olandır)*”⁶⁰ âyetini kaydetmiş, ardından Hz. Peygamber'in şu sözüne yer vermiştir: “*Allah'ın en çok buğzettiği (sevmediği) kişiler, düşmanlıkta aşırı gidenlerdir (gaddar olanlardır).*” Rasûlullah (s.a.v.)'in bu sözü, Buhârî'nin de başlıkta işaret ettiği gibi ilgili âyetten bir alıntı ve açılmıdır. Âyetin tamamına bakıldığında gerçekte İslam'a ve Müslümanlar'a düşmanlıkta amansız olan kimse, dünya hayatına dair insanların hoşuna gidecek sözler söyler, fakat sözlerinde kalbiyle dili arasında uyum bulunmamaktadır. Buna rağmen sözünün özüne (kalbine) uygun olduğunu Allah'ı şâhit tutmaktadır. Dolayısıyla o tam bir yalancıdır ve nifak sahibidir.⁶¹ Ayrıca 17. babda isabetle bir taraftan bu vasıftaki şahsa dikkat çekilmiş, diğer taraftan muhtevastaki hadislerle münafığın alametleri sayılmıştır. Bu alametler, yalan söylemek, sözünde durmamak, ahdini bozmak, davalık olduğunda ahlaksızca günaha girecek aşırılıklar içinde olmaktadır. Dikkat edilirse zikri geçen alametler, özünde kavli veya fiilî bir yalana ve iki yüzlülüğe dayanmaktadır.

Öte yandan 16. babda Ümmü Seleme'den nakledilen şu rivâyete yer verilmiştir: Hz. Peygamber bir gün evinin kapısı önünde bir münakaşa işitmişti. Münakaşa yapanların

⁵⁶ en-Nisâ 4/128.

⁵⁷ Bk. Buhârî, Sulh, 4; Tefsîr (4), 23; Nikâh, 95; Müslim, Tefsîr, 13, 14.

⁵⁸ Buhârî, Nikâh, 95.

⁵⁹ Krş. İbn Battâl, Şerh, 6/578.

⁶⁰ el-Bakara 2/204.

⁶¹ İlgili âyetin münâfıklardan Ahnes b. Şerîk veya bir grup münâfık yahut genel olarak münâfıklar hakkında nazil olduğu söylenir. Bk. Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'ân*, 3/14, 15.

yanına çıktı ve şöyle buyurdu: “Ben sadece bir beşerim. Bana (yargılanmak üzere) davanızı getirirsiniz. Muhtemelen sizden biriniz, davasını anlatmakta daha becerikli ve daha üstün olabilir. Ben de o kimsenin doğru söylediğini zannedip lehinde hüküm verebilirim. Kimin lehine bir Müslüman'ın hakkını alıp hükmetmişsem, o ateşten bir parçadır. Artık onu ister alsın, isterse bıraksın.”

Bu hadise göre Rasûlullah (s.a.v.) vahiy alanı dışında, bir hâkim (kadı) konumunda hüküm vermektedir. Söz konusu hüküm, şâhitlerin ifadesi, mevcut deliller ve yemin gibi zâhiren şeriatın esaslarına istinaden verilir. Rasûlullah'ın buradaki örnekliliği, haklıyı veya haksızı, gaybî bilgiye göre değil de zâhire göre tespit etmesindedir.⁶² Yani davayla irtibatlı kişi veya şâhitler, etkili ve yalan konuşmuş, davayı lehlerini çevirmişlerse, sorumluluk kendilerine aittir, hâkimin değildir. Hatta Hz. Peygamber'in dikkat çektiği gibi dünyada kazansalar da mahkeme-i kübrâda kaybedecekler, sonuç onlar için cehennemden bir parça olacaktır. Nitekim Buhârî de bu babda “Haksız olduğunu bile bile dava açan kimsenin günahı” şeklindeki başlığıyla mesajını vermiştir.

2.6. Komşuya Haksızlık Etmemek

Buhârî'nin “Kitâbu'l-mezâlim”de 20. babı doğrudan, 25. babı zımnen komşuluk haklarına ayırdığı görülür. Tamamı başlığa da yansıtılan ve bir tek rivâyet olarak zikredilen 20. babdaki hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bir komşu, kendi duvarına komşusunun bir ağaç başı çakmasına/koymasına engel olmasın.” Hadisin râvisi Ebû Hüreyre'dir ve bu rivâyeti Medîne'de vekaleten vali olduğu süreçte bir idareci vasfıyla naklettikten sonra⁶³ muhataplarının pek memnun kalmayarak başlarını öne eğdiklerini görünce şu uyarıda bulunmuştur: “Sizin bundan imtina ettiğinizi görüyorum. Bunu yapmazsanız, vallahi o ağacın başını omuzlarınıza koyarım.”⁶⁴

Ev yaptıran bir komşunun bitişiğindeki diğer bir komşunun evinin duvarına ağaç ucu koymak üzere izin istemesi, örfün ve uygun şartların bulunmasıyla ilgili olsa gerektir. Sadece çok eski zamanlarda değil, özellikle ekonomik imkansızlıklar sebebiyle günümüzde bazı bölgelerde mahiyet itibariyle aynı durumlarla karşılaşmak mümkündür. Şayet şartlar

⁶² Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 13/216.

⁶³ Ebû Hüreyre'nin zaman zaman Mervân'ın yerine Medîne'de valilik yaptığı ve bu süreçte söz konusu hadisi nakletmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/138; Müslim, “Cuma”, 61.

⁶⁴ Buhârî, *Mezâlim*, 20.

müsaitsen, müminler bu konuda ihtiyaç sahibi komşularına yardımcı olmalıdır. Nitekim Ebû Hüreyre'nin gösterdiği tepki de söz konusu yardımın önemine dikkat çekmektedir.

Bunun yanında Ahmed b. Hanbel ve bazı muhaddisler hadisteki emrin, vucûb ifade ettiği kanaatindedir. Ulemânın ekserisi ise, söz konusu emri, iyi komşuluk münasebetleri kabilinden bir tavsiye niteliğinde görmüşlerdir.⁶⁵ Ayrıca her halükârda yardımcı olan iyilik sever komşuya, uygulama esnasında zarar vermemek genel bir ilke olmalıdır.

Öte yandan Buhârî, 25. babda "Evlerin damlarında veya diğer kısımlarında çevredeki evlere yukarıdan bakan veya bakmayan oda ve teraslar yapmaya dair" bir başlık atmış, burada üç rivâyet zikretmiştir. Rivâyetlerden ilkinine göre bir gün Rasûlullah Medine'deki yüksek evlerden birine bakmış ve şöyle buyurmuştur: "Benim gördüğümü siz de görüyorsunuz, ben sizin evleriniz arasında yağmurun düştüğü yerler gibi fitnenin yağdığı yerler görüyorum." Diğer iki rivâyet ise Hz. Peygamber'in îlâ⁶⁶ yoluyla hanımlarından ayrılıp biraz yüksek bir yerde olduğu anlaşılan odasında kaldığını konu edinen hadislerdir. Buhârî bu üç rivâyetle, diğer komşu evlerin mahrem alanlarını görmediği sürece yüksekteki oda, teras ve balkonların yapılabileceğine, aksi halde yapılmasının doğru olmayacağına dikkat çekmiş,⁶⁷ dolaylı da olsa meseleyi, komşu hakkı olarak serdetmiştir.

2.7. Kamuya Haksızlık Etmemek

Buhârî, kamunun kullandığı yol ve güzergâhlarda insanları rahatsız edecek veya etmeyecek durumları belirtmek üzere 22, 23, 24 ve 28. babları oluşturmuştur. Buna göre 22. babın başlığı "Evler önünde avlular edinmek, buralarda ve yollar üzerinde oturmak" şeklindedir. Yine başlığın devamı mahiyetinde Hz. Âişe'den naklen şu muallak rivâyete yer verilir: "Ebû Bekir evinin avlusuna bir mescit yaptı. Orada namaz kılıp, Kur'ân okurdu. Müşriklerin kadınları ve çocukları izdiham oluşturarak onu ilgiyle takip ederlerdi. Rasûlullah (s.a.v.) o günlerde henüz Mekke'de idi."

Bu babda kaydedilen asıl rivâyet ise Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen şu hadistir: Hz. Peygamber (yol kenarlarında oturan sahâbîlerini görünce) onları şöyle uyarmıştır:

"Yol kenarlarına oturmaktan sakınınız." Sahâbîler:

⁶⁵ Bk. Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü's-sünen*, (Haleb, el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932), 4/180; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/137.

⁶⁶ Kocanın, eşiyle cinsel ilişkide bulunmamak üzere yaptığı yemin anlamına gelen îlâ için bk. Hamdi Döndüren "Îlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/61-62.

⁶⁷ Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/144.

“Biz buna mecbûruz. Meselelerimizi burada konuşuyoruz,” dediler. Rasûlullah (s.a.v.):

“Oturmaktan vazgeçemeyecekseniz o halde yolun hakkını veriniz!” buyurdu. Sahâbîler:

“Yolun hakkı nedir Ey Allah’ın Rasûlü?” dediler. Rasûlullah:

“Harama bakmamak, gelip geçenleri incitmemek, selâm almak, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaktır” buyurdu.

Hiz. Peygamber’in yol güzergâhlarında oturmayı yasaklaması, haram olduğu için değil haram işlenmesine engel olma ve kamuyu rahatsız edecek fiillerden sakındırmak içindir. Şayet bir zorunluluk var ise sahabeye tavsiye edildiği gibi söz konusu mahzurlu davranışlardan kaçınmak ve kamu haklarına; hadiste sayılan yolun hukukuna riayet etmek gerekir. Günümüzde de böyle alışkanlıkların biraz şekil değiştirerek insanlar arasında var olduğu görülmektedir. Gün boyu kahvehane, kafeterya ve mahalle arsındaki evlerin önlerinde, sokak başlarında oturup geleni geçeni takip edenler, buralarda dedi kodu yapanlar, hatta kimi zaman taciz ve tarizde bulunanlar hadisteki uyarının muhatabıdır.

Bunun yanında 24 ve 28. bablar, benzer muhtevaya odaklı olup yollardan sıkıntı verici şeyleri kaldırmaya dairdir. Şöyle ki 24. bab “Gelip geçenlere eziyet veren şeyleri yoldan kaldırmak” başlığıyla kaydedilmiş fakat burada merfû-muttasıl bir rivâyet zikredilmemiş sadece başlığın devamı mahiyetinde Ebû Hüreyre’nin naklettiği şu muallak rivâyete yer verilmiştir: *“Gelip geçenlere sıkıntı veren şeyleri yoldan kaldırmak sadakadır.”* 28. bab ise “Yol üzerindeki bir ağaç dalını veya eziyet veren herhangi bir şeyi kaldıran kimsenin sevabı” başlığıyla zikredilmiş, başlık altında şu hadis kaydedilmiştir: *“Bir adam yolda yürürken yol üzerinde bir diken dalı bulmuştu. Onu yoldan kaldırdı. Bunun üzerine Allah Teâlâ onun bu davranışından memnun olup onu başışladı.”*

Yollarda kamunun zararına olan en ufak bir engeli kaldırmak, bir sadaka hüviyeti taşımakta, Allah’ın hoşnutluğunu celbedip kişinin affına sebep olmaktadır. Dolayısıyla kulluk kalitesini artırmak isteyen, büyük küçük demeyip her tür kamu yararını, kendi konfor ve menfaatine üstün tutmalıdır. Tam bu noktada yollardan bir taşı, bir odun parçasını kaldırmak, trafikte kurallara riayet edip yanlış işler yapmamak gibi durumlar akla gelmektedir. Bu ve benzeri davranışları küçümsememek gerekir. Nitekim bir başka hadiste insanları incitecek şeyleri yoldan kaldırmak, imânın bir şubesi olarak takdim edilmiştir.⁶⁸

⁶⁸ Bk. Müslim, İmân, 58.

Konuyla ilgili bir diğer başlık, “Herhangi bir rahatsızlığa sebep olmadığı takdirde yollar üzerine kuyular açmak” şeklindeki 23. babdır. Bu babda kaydedilen hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Vaktiyle bir adam yolda giderken çok susadı. Bir kuyu buldu ve içine indi, su içip sonra dışarı çıktı. Bir de ne görsün, bir köpek, dili bir karış dışarıda soluyor ve susuzluktan nemli toprağı yalayıp duruyordu. Adam kendi kendine ‘bu köpek de tıpkı benim gibi pek susamış’ deyip hemen kuyuya indi, ayakkabısını su ile doldurdu ve köpeğı suladı. Onun bu hareketinden Allah Teâlâ hoşnut oldu ve adamı başışladı.”

Sahâbîler:

“Ey Allah’ın Rasûlü! Bizim için hayvanlardan dolayı da sevap var mıdır?” dediler. Rasûlullah (s.a.v):

“Her canlı sebebiyle sevap vardır” buyurdu.

Buhârî, geçmiş ümmetlerden bir kimsenin bir hayvana su vermesini konu edinen bu hadisle daha farklı ve ince bir mânaya vurgu yapmaktadır ki, o da yol güzergâhlarında bir probleme sebep olmadığı ve canlıların hayrına vesile olduğu sürece, günün şartları gereğı, su kuyularının açılmasında bir mahzur olmayacağı, hatta açılmasının isabetli olacağıdır.

2.8. Haksızlık Sayılmayacak Bazı Tasarruflar

Buhârî, mezâlîme dair doğrudan yahut dolaylı pek çok konuyu ele almanın yanında haksızlık gibi gözüken ancak duruma göre dinen haksızlık sayılmayan hatta yapılması gerekli bazı tasarrufları da dile getirmek istemiştir. Özellikle 31 ve 32. bablarda ve ayrıca 21. babda söz konusu keyfiyet açıkça görülür. “Domuzun öldürülmesi, haçın kırılması” şeklindeki 31. bab başlığı altında kaydedilen rivâyete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *“Meryem oğlu aranıza adaleti sağlayan bir hakem olarak indirilip haçı kırıncaya, domuzu öldürünceye, cizyeyi kaldırıncaya ve mal hiç kimsenin almayı kabul etmeyeceğı kadar çoğalıp taşıncaya kadar kıyamet kopmaz.”*

32. bab başlığı ise “Şarapların saklandığı fıçılar kırılır mı veya deri kırbalar yırtılır mı? şeklinde soru kalıbında olup yine başlığın devamı mahiyetinde şu ifadeler yer alır: “Bir kimse bir putu, haçı, tanburu veya tahtası işe yaramayan bir şeyi kırarsa bunun hükmü nedir? Kadı Şüreyh’e kırılmış bir müzik aleti (tanbur) getirilmiş de o, tazmin edilmesine dair bir hüküm vermemiştir.”

Bu babın merfû-muttasıl rivâyetleri ise üçtür.

Birinci rivâyet, Seleme b. el-Ekva'dan şöyle nakledilmiştir: Rasûlullah (s.a.v) Hayber savaşında tutuşturulmuş ateşler gördü.

"Bu ateşlerde ne pişiriliyor" buyurdu. Sahâbîler:

"Evcil eşekler pişiriliyor" dediler. Rasûlullah:

"Kaplari kırmızı ve içindekileri dökünüz" buyurdu. Sahâbîler:

"İçindekileri döküp kapları yıkasak olmaz mı," dediler. Rasûlullah:

"Yıkayabilirsiniz" buyurdu.

İkinci rivâyet, Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilmiştir. O derki: "Hz. Peygamber Mekke'nin fethi günü hareme girdi. O gün Kâbe'nin etrafında üç yüz altmış put vardı. Hz. Peygamber elindeki değnekle bunları dürtüyor, (devirip yıkıyor) ve şu âyeti okuyordu: "*Hak geldi, batıl yok oldu.*"⁶⁹

Üçüncü rivâyet Hz. Âişe'den'dir. Onun nakline göre Hz. Âişe kendisine ait bir raf üzerine, üstünde hayvan resimleri bulunan bir perde takmıştı. Hz. Peygamber o perdeyi söküp yırttı. Hz. Âişe bundan iki minder yaptı. Bu minderler evde durur, Hz. Peygamber onların üzerine otururdu.

Buhârî ayrıca "yola şarap dökmek" başlığıyla açtığı 21. babda da içkinin haram kılındığı günü tasvir eden hadisi kaydeder. Söz konusu hadise göre Rasûlullah (s.a.v.)'in emriyle şarabın haram kılındığını duyan halkın anında şaraplarını döktüğü, Medine sokaklarında o gün şarap aktığı anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere Buhârî mezkûr üç babda kaydettiği başlık ve hadislerle; kullanımı, yenmesi, saklanması ve teşhir edilmesi haram olan birtakım mallara, dinimizin bir değer atfetmediğini, dolayısıyla bunları telef etmenin veya mümkünse bunlara meşru bir kullanım kazandırmanın haksızlık (zulüm) olmayacağını dikkatlere sunmaktadır. Ne var ki, Müslümanlar arasında zimmî statüsünde yaşayan gayr-i müslimler için domuz, haç ve içki gibi kendilerince bir değere sahip olan şeylere zarar verildiğinde tazmin gerektiği de unutulmamalıdır.⁷⁰

Belki bu bağlamda Câhiliye geleneğinin bir adeti olarak toplumda zayıf veya azınlıkta olanların mallarını yağmalamak gibi bir haksızlık türü de akla gelebilir. Buhârî yukarıda zikrettiğimiz başlık ve hadislerden hemen önce 30. babı "Sahibinin izni olmaksızın malını yağmalamak" diye başlıklandırmış, başlığın devamı mahiyetinde sahabeden

⁶⁹ İlgili âyet için bk. el-İsrâ 17/81.

⁷⁰ Bk. İbn Battâl, *Şerh*, 6/604-607; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/27-30.

Ubâde'nin şu sözüne -muallak şekilde- yer vermiştir: "Hz. Peygamber'e yağmalama yapmamak üzere biat ettik." Diğer taraftan 30. babda iki hadis bulunmaktadır. İlk hadiste Abdullah b. Yezîd el-Ensârî şöyle der: "Hz. Peygamber yağmalamayı ve işkenceyi (müsleyi) yasaklamıştır." Ebû Hüreyre'den nakledilen ikinci hadiste ise kişiden; mümin olduğu halde zina etmek, içki içmek ve hırsızlık yapmak gibi bir takım büyük günahlar sadır olmayacağı gibi insanların gözü önünde yağma yapmak gibi bir günahın da sadır olmayacağı bildirilmektedir.

Sonuç

Buhârî, *es-Sahîh*'inin "Kitâbu'l-mezâlim"inde konuları başlıklandırıp hadisleri belirli bir tertip içerisinde takdim ederken hak ihlallerine kazaî bir olgu olarak salt hukukî açıdan değil, aynı zamanda imânî ve vicdânî zemini olan ahlâkî açıdan da bakmıştır. Bu durum hadis metinlerinin tabiatıyla da alâkalıdır. Çünkü hadisler aynen Kur'ân âyetleri gibi mücerred hukuk metinleri değildir. Muhtevalarında hukukla birlikte aynı zamanda imâna, ahlâka ve fazilete dair konuları barındırabilmektedir. Üstelik Buhârî'nin bab başlıkları ve hadisleri kaydetmedeki mahareti, söz konusu keyfiyeti daha belirgin hale getirmekte; imân, ahlâk ve faziletin hukuku beslediğini ve hukukun önünde olduğunu göstermektedir. Nitekim Buhârî, henüz bölümün birinci babında buna dikkat çekmekte; babın başlığı dünyevî bir kısası çağırırsa da hemen altında zikredilen hadiste, bilhassa müminlerin dünya hayatında yaptıkları haksızlıklardan kaynaklı uhrevî hesaplaşma kastedilmektedir. Aynı minval üzere devamla ikinci babda uhrevî hesap gününün tasviri kabilinden müminlerin hesabı kolay görülürken, "zâlimler olarak" vasıflanan kâfirlere ve münâfıklara lanet okunmaktadır. Ardından kaydedilen başlıklarda ve içeriklerde, Müslüman'ın Müslüman'a haksızlık etmemesi, onu zâlimin eline bırakmaması, haksızlık karşısında dik durarak mağdur kimsenin yardımına koşması, bununla birlikte kendi hakkı gasp edildiğinde hak arayışı içinde olması, yerine göre de (mesela, güçlü olduğunda) haksızlık yapanı affedebilmesi gibi ahlâk ve fazilet odaklı tavır ve davranışlar ön plana çıkarılmaktadır.

Bölümün kalanında ekseriyetle aynı şekilde insanın iç dünyasına ve ahirette hesap vermeye dayalı başlıklar ve muhteva göze çarpmaktadır. Söz gelimi zulmün, sahibi için ahirette zulümât (zifiri karanlık) olacağı, haksız yoldan elde edilmiş bir toprak parçası sebebiyle kişinin yedi kat yerin dibine geçirileceği bildirilmektedir. Dolayısıyla hesap günü

gelmeden helalleşmek gerektiği, üstelik mazlumun bedduasının, kendisine zulmedene kesinlikle ulaşacağı uyarısı yapılmaktadır. Yine haksızlık konusunda kişinin aşırılık göstererek fık ve fücra dalması kınanmakta, bile bile haksızlık yapan özellikle ikaz edilmektedir. Hatta bu bağlamda nebevî öğretisi, mahkemeye intikal eden ihtilaflarda tarafların vicdanlarına seslenmekte, ispatı mümkün olmayan haksızlıklar karşısında mahkeme-i kübrâyı hatırlatmakta; sadece zâhirî hukuk kaidelerinin yeterli olmayacağı düşüncesini zihinlere yerleştirmek istemektedir. Zira Allah'ın huzurunda hesaba çekilmeye imân etmek; zihnen ve kalben hayrı ve şerri tespit edip ayrıştırmakta, ahlâk ve fazilet; söz konusu imânın davranış bilincine dönüşmesini ve bir hayat tarzı haline getirilmesini sağlamakta, hukuk ise nihai olarak koruyucu sistemiyle ihlalleri engellemektedir.

Diğer taraftan bölümde, haksızlığa uğrayan mağdur kimsenin fırsat bulduğunda kendi eliyle hakkını geri alabilmesi yanında komşu hakları ve kamu hukukunun çiğnenmemesi hususunda belli bir bilincin telkin edildiği görülmektedir. Bazı başlıklarla da haksızlık gibi algılanacak olan bir kısım tasarrufların aslında haksızlık olmadığı mesajı verilmektedir. Şöyle ki, kullanımı, yenmesi, saklanması ve teşhir edilmesi haram olan mallara, dinimizin bir değer atfetmediğini, dolayısıyla bunları telef etmenin veya mümkünse bunlara meşru bir kullanım kazandırmanın haksızlık (zulüm) addedilmeyeceği dikkatlere sunulmaktadır.

Bütün bu tespitlerle beraber muhtevası -35 bab ve 43 merfû hadisle- oldukça sınırlı olan makalemizin, temel hadis kaynakları çerçevesinde daha kapsamlı ve detaylı araştırmaların yapılmasına ışık tutmasını niyaz ediyoruz.

Kaynakça

- Abdülmün'im, Hamdî. *Dîvânü'l-mezâlim*. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1403/1983.
- Akyüz, Vecdi. *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezâlim*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995.
- Aydın, M. Akif. "İslam Hukukunda Gasp". *İslâm Tetkikleri Dergisi* 9 (1995), 163-220.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 18 Cilt. nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Şuayb el-Arnaûd - Âdil Mürşid. Dimaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1432/2011.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Çağrı, Mustafa. "Zulüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/507-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Döndüren, Hamdî. "İlâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Erman, Uğur. *Buhârî'nin Bab Başlığı-Hadis Uyumu Metodolojisi -Muhammed Zekeriyâ b. Yahyâ el-Kandehlevî Örneği-*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2020.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Meâlimü's-sünen*. 4 Cilt. Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullâh b. ez-Zübeyr. *Müsnedü'l-Humeydî*. thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru's-Sekâ, 1996.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Ali Halef b. Abdülmelik el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Hedyu's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz. Riyad: Dâru's-Selâm, 1421/2000.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz. 13 Cilt. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 1421/2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- Kandemir, M. Yaşar vd. *Riyâzü's-sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*. 8. Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 1425/2004.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 7. Basım, 1323.
- Köse, Saffet. "Hukuk mu Ahlâk mı?-İslâm Nokta-i Nazarından Din-Ahlâk-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 15-50.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Atfiş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kutluay, İbrahim. "İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası -el-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde". *Marife* 11/1 (1991), 51-73.

- Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed. *Mecmau'l-emsâl*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 3 Cilt. b.y.: Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1364/1945.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Şerhu Sahîhi Müslim*. 18 Cilt. nşr. Halîl el-Mîs. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1407/1987.
- Öztürk, Mustafa. "Etkili Bir Eğitim Dili Olarak Nebevî Öğretide Bazı Kelime ve Tabirlerin Yeniden Tanımlanması". *İslâmî İlimler Dergisi* 16/1 (2021), 31-54.
- Şeybî, Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali. *Timsâlü'l-emsâl*. thk. Esed Zibyân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mesîre, 1402 /1982.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Toksarı, Ali. "Sahîhu'l-Buhârî'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Terâcimu Sahîhi'l-Buhârî)". *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî -Uluslararası sempozyum-*. ed. Ahmet Hulûsi Köker. 109-131. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996.
- Ulutürk, Veli. "Kur'an-ı Kerim'de Zulüm Kavramı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990), 120-142.
- Ulutürk, Veli. "Kur'an-ı Kerim'in Zulüm ve Zalim Dedikleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1991), 96-117.
- Wensinck, Arent Jean. *Miftâhu künuzi's-sünne*. çev. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Lahor: Matbaatü Meârifî, 1398/1978.
- Yeniçeri, Celal. "Mezâlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/515-518. Ankara: TDV Yayınları, 2004.